

О. П. ПЕТРОВСЬКА ІМЕННИКИ З УЗАГАЛЬНЕНО-ЗБІРНИМ ЗНАЧЕННЯМ

У сучасній українській мові, як і в інших слов'янських мовах, форма однини іменника вживається не тільки для позначення однієї особи чи речі, а й для називання багатьох предметів як одного узагальненого поняття. Для чіткішого розкриття цього твердження порівняймо ті самі іменникові форми, вжиті в різних контекстах у значенні однини й множини.

Форма однини

У значенні однини	У значенні множини
Серед опустошеного винограду стояв <i>робітник</i> , байдужно перегортаючи ломакою попелючий жар (Коцюбинський).	<i>Робітник</i> , трудяща людина, була, є і залишається головною вирішальною силою виробництва («Наука і суспільство»).
Е, — каже <i>селянин</i> , — немає у нас ніякої Насті (Тютюнник)	Використовуючи землю, радянський <i>селянин</i> водночас і дбає про неї, бо він культурний, законний її володар (Остап Вишня).
У Сандора в руках <i>книга</i> і олівець (Шиян).	<i>Книга</i> , друковане слово — найважливіше знаряддя в руках партії для комуністичного виховання людей («Вітчизна»).
Уже смеркло, як Давид підходив до <i>села</i> (Головка).	Комуністична партія, радянський народ пишуться чудовими справами трудівників і трудівниць <i>села</i> («Радянська Україна»).

Іменники *робітник*, *селянин*, *книга*, *село* у цих прикладах залежно від контексту позначають то один граматичний предмет і виступають із значенням однини, то узагальнюють в одному предметі багато однорідних предметів і набувають значення множини.

Форма однини передає також значення недиференційованої множини, тобто вказує на збірність, яка має відповідне граматичне оформлення. Наприклад: «Він домагався ролі між сільським *духовенством*, і його таки обрали за благочинного» (Нечуй-Левицький); «Нахабніло в степах *куркульство*» (Гончар); «І невідомі глядачі — *студентство*, молодь, як годиться — Біля театру уночі В її [М. Заньковецької] впрягались колісницю» (Рильський); «Зелений берег і сріблясте дзеркало води усіяні молодим *птаством*» («Хлібороб України»). «У «Брусках» Панфьоров тонко й глибоко схарактеризував і такий соціальний прошарок у селі 20—30-х років, як *середняцтво*» («Радянське літературознавство»); «Параскіца хрестилась та била поклони, а на обличчях оточуючої її *жіноти* малювався кислий вираз» (Коцюбинський).

Отже, форма однини іменника вживається для позначення одного предмета, багатьох предметів узагальнено і великої кількості предметів у їх сукупності.

Відомо, що в свій час О. О. Потєбня звернув увагу на те, що значення множини в іменниках можна передавати різними формами однини.

У сучасній науковій мовознавчій літературі форми однини, які набувають узагальненої збірності лише в контексті, називаються формами однини з узагальнено-збірним значенням¹. Вони означають не звичайну збірність, яка виявляється в окремо взятому слові, а таку, що виступає лише відтінком при значенні слова у відповідному контексті. Таке явище відбите, наприклад, у «Словнику мови Шевченка» (К., 1964). Тут іменник, що в певному контексті набуває значення збірності, не тлумачиться спеціально; в таких випадках подається лише ремарка *збірн.*, напр.: *збірн.* «Нігде не чуть людської мови; *Звір* тільки вис по селу, Гризучи трупи»; // *збірн.* «То не хмара — біла *пташка* Хмарою спустилась».

Форми однини іменників з узагальнено-збірним значенням різні щодо своєї семантики. Серед них можна виділити кілька груп.

¹ Див.: «Русский язык и советское общество», Морфология и синтаксис современного русского литературного языка, М., 1968, стор. 164—174.

1. Форми однини, що означають осіб. Наприклад: «*Людину* робить величною тільки труд» («Вітчизна»); «Радянський *шахтар* — культурна, грамотна людина, яка любить цікаву книжку, захоплюється театром, музикою, шахами, спортом» («Гірнична промисловість»); «Будинки дивної краси Ростуть на пустирях окраїн... Щаслива, земле, ти еси, Що *більшовик* є твій хазяїн» (Рильський) ; «Вслід за ним не схоче в злиднях сидіти й *бідняк*» (Стельмах); «Смерть буржуям!.. На землі є місце лише нам. Земля — нам! Заводи — *робітникові*» (Головко).

Як бачимо, іменникові форми однини, у яких збірність виявляється лише у контексті, означають осіб узагалі або осіб за професією, за політичною діяльністю чи за будь-якою дією, за класовою чи становою належністю і т. ін.

2. Іменникові форми однини, що означають тваринний світ. Вони називають птахів, риб, звірів і т. ін. Наприклад: «Та й що варт селянин без землі? Усе одно, Що *пташка* без повітря, *риба* без води» (Коцюбинський); «Одна з найбільш відомих і поширених хижих риб наших рік та озер — *щука*» («Зоологія»); «Ворона — всеїдний *птих*, вона охоче поїдає і м'ясо, і зерно, і комах, і Дрібних тварин» («Корисні птахи України»).

3. Форми однини іменників, що стосуються рослинного світу. Вони означають рослини, різні плоди, суцвіття, відростки і т. ін. Наприклад: «І звірина спить у лісі,.. *рослина* у полі» (Панас Мирний); «*Груша* належить до найбільш поширених плодових рослин» («Колгоспна енциклопедія»); «Цього року зародить *буряк*, Як ніде не родив він ще досі» (С. Олійник); «Одказували вони: «По гриби або по *ягоду* на продаж у місто» (Марко Вовчок).

4. Форми однини на означення конкретних предметів, зв'язаних з виробничою та іншою діяльністю людини. Назви знарядь виробництва, різних об'єднань, населених пунктів, жител, одягу і т. ін. у формі однини можуть у контексті набувати узагальнено-збірного значення. Наприклад: «*Колгосп* — школа комунізму для селянства» («Радянська Україна»); «При комунізмі не буде відмінностей між *містом* і *селом*» («Історія Комуністичної партії Радянського Союзу»); «Перо *сатирика* повинно вражати, не завжди дивуючи складністю удару» («Вітчизна») ; «Глибоку інтелектуальну експресію, духовну глибину і загальну культуру треба відобразити і зобразити відповідним художнім *словом* на рівні вимог сучасної епохи так, як це зробив О. Гончар у «Тронці» («Мовознавство»).

Означаючи ту чи іншу групу предметів, форми однини іменників з узагальнено-збірним значенням одночасно вказують і на кожного окремого представника цієї групи. Отже, помітна двоплановість таких форм, яка робить їх особливо виразними, дійовими, надає їм «плакатного» характеру, через що вони широко вживаються в агітаційно-пропагандистській літературі, у заголовках статей, виступів і т. ін. Наприклад: «Лектори виїздять на *село*» («Вечірній Київ»); «Вчення О. Потєбні про значення *слова*» («Мовознавство»); «Економічна служба на *селі*» («Комуніст України»); «Трибуна *словесника*» («Українська мова і література в школі»); «*Школа* не може чекати» («Радянська освіта»); «*Комуніст* і економічна реформа» («Київська правда»).

Форми однини іменників з узагальнено-збірним значенням широко вживані в наш час у назвах свят. Наприклад: «Керівники.. гірничих бригад і передових підприємств вугільної промисловості прийшли сюди на урочисте засідання, присвячене *Дню шахтаря*» («Радянська Україна»); «Сьогодні — *Всесоюзний День залізничника*» («Сільські вісті»). Пор.: *День металурга, День прикордонника, День хіміка, День учителя, День енергетика*.

Завдяки своїй стилістичній виразності форми однини іменників з узагальнено-збірним значенням вживаються у лозунгах, бойових закликах, звертаннях.

Розвиток форм однини з узагальнено-збірним значенням нерозривно зв'язаний із загальним процесом розвитку мови. Серед нових слів, які появились в українській мові або набули нового значення у зв'язку із соціальними змінами, що сталися в нашій країні в радянську добу, багато іменників із значенням збірності. Наприклад, відповідно до нового слова *комсомолец* з'явилася збірна назва *комсомолія*; у зв'язку з розширенням значення слова *піонер* маємо співвідносний з ним збірний іменник *піонерія*. Наприклад: «Славна *комсомолія* з ворогами бореться, мітко націляється, у боях не змориться» (Тичина); «Влада

тут переходить до рук *піонерії*» (Гончар).

Форми однини іменників із узагальнено-збірним значенням досить активні в сучасному публіцистичному і науковому стилях. Наприклад: «Одним із найважливіших завдань соціологічної лінгвістики на сучасному етапі розвитку національних мов Радянського Союзу, зокрема мови української, є розробка засобів поліпшення наукового вивчення мов і навчального процесу в середній і вищій *школі*» («Мовознавство»); «Правильно кажуть у народі, що *колгосп* людьми славен» («Хлібороб України»); «Для масового *слухача* створена кантата А. Кос-Анатольського «Безсмертний заповіт» («Мистецтво»); «Сьогодні Лесю Українку знає й любить не лише український *читач*» («Вітчизна»).

Спостереження показують, що форми однини іменників з узагальнено-збірним значенням використовуються і в художній літературі, причому вони наявні як у мові Дійових осіб, так і в авторській мові. Наприклад: «Чи не здається вам, що коли *людина* занадто схиляється перед авторитетом, то це зв'язує її волю, навіть породжує боягузтво та потворне чинопочитання. А *комуніст* мусить бути завжди попереду» (Корнійчук); «Сумної заграє бережно і стиха, Так що градом ллються сльози в *слухача*» (Щоголів); «Починалося бабине літо... але на тополях, на осокорах *листя* зеленів, ніби влітку» (Нечуй-Левицький); «Стрепенулись дерева і високі журавлі та й попливли в якісь щасливі краї, де і *наймит* може вільно зустріти своє кохання» (Стельмах).

Якщо порівняти продуктивність збірних іменників і іменникових форм однини з узагальнено-збірним значенням у сучасній українській мові, то треба зауважити незначну продуктивність перших, що пояснюється, очевидно, поширенням других. Проте сучасній українській мові властиві також співвідносні форми однини іменників з узагальнено-збірним значенням і збірних іменників. Пор. такі приклади:

Форми однини іменників з узагальнено-збірним значенням	Збірні іменники
І танули, як дим, петлюрівські загони, бо воювать не став германець-більшовик, бо <i>селянин</i> повстав, простяг свої він руки усім робітникам без нації тавра (Сосюра); Кузьма: ...Це полум'я, ці дзвони по селах, це небо в огні... Це розплата <i>бідняка</i> за голод, за війну (Корнійчук); Вже скоро <i>робітник</i> повстане і тут і там, і тут і там... (Сосюра); З лісу так запахло <i>листом</i> дубовим жовтавим (Головко).	Мов талії води під теплим подувом весни, річкою текло українське <i>селянство</i> туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю (Коцюбинський); Майже зникли з Підгір'я й Гуцульщини постולי — це предковічне взуття злидарів. Саморобні постולי та ще личаки з липової кори були тут єдиним взуттям для <i>бідноти</i> (Козланюк); <i>Робітництво</i> вечеряти сіло (Ле); Зашелестіло <i>листя</i> , захрущали тріски (Панас Мирний).

Значна частина іменникових форм однини з узагальнено-збірним значенням не має відповідників серед збірних іменників. Наприклад, іменники *буряк, глядач, слухач, покупець, комуніст, колгосп, колгоспник, село, місто, слово, щука* та ін. широко вживаються з узагальнено-збірним значенням, але немає співвідносних з ними збірних іменників типу: *буряцтво, глядацтво, слівня, сільня* і под.

При означенні множини можна користуватися і формою однини, що виражає певне узагальнення, і формою множини, яка вказує на диференційованість граматичних предметів. Таке явище є одним із засобів збагачення мови, який дає змогу виражати найтонші відтінки думки.